

Йиллар ўтади. Довуллар тинади. Жанг-жадаллар тарих қаърида унутилиб кетади. Сохта. хайкаллар ағдарилади. Кудратли салтанатлар емирилади. Ёлгон гоёлар бархам топади. Аждодлар руhini янғидан-янғи авлодлар дилига жойлаб вояга етади ва жами-ятни поклаш учун, топталган адолатни, эркни, эзгуликни яна ўз ўрнига тиклаш учун кураш майдонига чиқади. Бу хол узлуксиз давом этаверади. "Хаёт — абадий. Оқиб турган дарёни ҳеч ким тўхтатиб туролмайди. Пушкиннинг «Тикланиш» номли шеъри бор. Даҳо томонидан чизилган нодир расм устига истеъдодсиз рассом ҳар хил бўёқлар чаплаб, ўзича мўъжиза яратади.

Ваҳший рассом мудрок, беизн
Даҳо суратини бузади
Ва у сурат устига ўзин
Бебурд суратини чизади.
Лекин у ёт бўёқлар бир-бир
Кўчиб тушар йил сайин аён
Ва улугвор ижод бекусур
Аввалгидек бўлур намоён.
Ана шундай кётар Эзилган —
Юрагимдан сохта тугунлар
Ва шубҳасиз тикланар ўтган —
Илк ва тоза мусаффо кунлар.
(Туроб Тўла таржимаси)

Ана шундай, вақти келиб ҳар қандай сохта бўёқлар йўқолиб кетади. Ўтда қуймай-диган, сувда чўкмайдиган ҳақиқат эса ўз кудрати ва жозибаси билан кўз ўнгимизда қайтадан намоён бўлади. Тарих ҳақиқатини ҳам шунга ўхшатиш мумкин. Уни сохталаштириш ҳеч кимнинг қўлидан келган эмас. Халқимиз топиб айтганидек. «Ойни этак билан ёпиб бўлмайди». Ҳеч қачон!

Рус зобити, чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини Шарқда кон ва килич билан жорий килган дахшатли генераллардан бири Михаил Дмитриевич Скобелев хакида макола ёзарман деб сира ўйламаган эдим. Сабаби, давр аллақачон унинг фаолиятига баҳо берган, ўз шафкатсиз хукмини чиқариб қўйганди. Инкилобдан кейинги дастлабки йиллардаёқ факат чор генерали Скобелевгина эмас, унинг хамтовоклари — «ярим пошшо» Кауфманлар, генерал-губернатор Куропаткинлар, жаллод Головачевлар ва бошқа зобитлар меҳнаткаш халқ газабига учрагани ҳаммага маълум. 20—30-йилларда босилиб чиққан вақтли матбуотдаги турли мақолаларда ҳамда тарихий асарларда чор зобитларининг босқинчилик юришлари, Туркистон халқларини қанчалик шафкатсизлик билан қириб, қон қашатгани, талагани хакида қўплаб ёзилган эди. Айниқса, Улуг Ватан урушидан кейин босилиб чиққаники жилдли «Ўзбекистон халқлари тарихи» асарининг иккинчи қитъидаги (Тошкент, ЎзФАН, 1947 й.) академик Бахрушин томонидан ёзилган бобларда чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати қўпдан-қўп ҳужжатлар, далиллар асосида фотиҳ этилганди. Бу улкан таджикотни ўқиган киши юқоридаги муаммага бутунлай нуқта қўйилган, деган ҳулосага қилиши табиий. Аммо, йўқ, янглишган эканмиз. Тарих ахлатхонасини титқилаб, янги «қашфиётлар» топишга ўч «шинаванда»лар хали йўқолмаган экан.

Бир вақтлар — 60-йилларнинг охирида Самарқанд шаҳрида қурбон бўлган чор аскарлари хотирасига қўйилган ёдгорлик қаровсиз қолиб, емирилиб кетяпти, шошилишч ёрдам керак, деган мазмундаги хитоб вилоятда чиқадиган русча газетада босилгани эсимда. Шунда ҳамма газабланган эди. Қўхна шаҳар — қадимий пойтахтимиз Самарқанддаги буюқ обидаларни тўпга тутиб қайрон қилган, тинч аҳолини шафкатсизлик билан қирган мустамлақа қўшинлари хотирасини эъзозлаш хакидаги гапнинг совет матбуотида босилишида қатта мантисизлик бор эди. Ахир биз чоризмни ағдариб ташлаган ва эски дунё ҳимоячиларининг ҳаммасини битта қўймай қириб ташлашга аҳд қилган авлод фарзандларимиз-ку! Мен бу гапни жуда фахрланиб айтаётганим йўқ, аммо, аслида тарих ҳақиқати шундай бўлди-ку! Хўш, подшо ёмон, меҳнаткаш халқнинг душмани экан, унинг сиёсатини қадам-бақадам амалга ошириб, зулм салтанатини ҳимоя қилган, бошқа халқларни қуч билан, зўрлик билан ўзига бўйсундирган чор армияси-ю, унинг мустамлақачи амалдорлари, қонхўр зобитлари яхши бўлиб қолдими?!

Кейинроқ Булгариянинг усмонли турклар истибдодидан озод бўлган қўнға 100 йил тўлиши муносабати билан турли тадбирлар ўтказилаётган қўнғларда генерал М. Д. Скобелев номи яна марказий матбуот саҳифаларида қўрина бошлади. Унинг мардлиги, жасоратлари-ю, хизматлари ноҳақ унутилиб, қамситилаётгани хакида қолиб ёзишди. Аммо бу қал ҳам ҳушёр фикрли қишилар адолат тарозисини ушлаб қолдилар. Қўғлом мантис устун қикди: Скобелев синғари зобитларнинг фаолиятига баҳо берганда бир томонга оғиб қетмаслик лозимлиги, унинг булғор халқини озод қилишдаги жасоратлари қанчалик улугланса, Туркистондаги, айниқса, Қўқон қонлигида, Турқманистонда қилган қонли қирғинлари шунчалик қораланишга сазовор эканлиги алоҳида таъқидланди. Зеро, адолат талаби шуни тақозо этади.

Аммо, афсуски, аллақачон ечимини топан бу масала, ҳеч қандай зарурат бўлмаган қолда, «Звезда Востока» ойномасида (1990 йил, 3-сон) босилган мосқвалик тарихчи М. Поповнинг «Ақ пашша — белий генерал» мақоласида қайта қўтарилди. Қизиги шундаки, бу мақолада генерал Скобелев рус халқининг фидойи фарзанди, унинг ифтихори,

фахри-гурурига айланган шавкатли кахрамон деб зўр бериб таъриф-тавсиф этилади, унга бошдан-оёк мадху сано ўкилади-ю, лоакал бирон-бир жойда у тўккан бехисоб конлар, ёвузликлар тилга олинмайди ҳам. Ахир бу очикдан-очик бирёкламалик, тарафкашлик, колаверса, ўша мудхиш йилларда зўравонлик курбони бўлган махаллий халклар — ўзбеклар, тожиклар, туркманлар, коракалпоқлар, киргизлар, козокларнинг хозирги авлодларини камситиш, хакорат қилиш эмасми? Халкимизда: «Онангни ўйнаши кози бўлса, дардингни кимга айтасан?» — дегак ўтқир нақл бор. Нахотки ҳамон шундай бўлса — адолат топталиб, ёлгон гаплару разолат тантана қилиб колаверса?! Йўқ, ундай эмас! Хозир бошқача замон. Тарихга холис баҳо берадиган мутахассислар, хайриятки, орамизда бор. Кейинги пайтларда мазмундор шеърлари ва тарихий мавзудаги мақолалари билан матбуотда тез-тез чиқаётган таникли шоир Хуршид Даврон «Боскинчилик кахрамонлик бўлдимиз?» деган мақоласида генерал Скобелевнинг хакикий башарасини очиқ ташлади. Эхтирос ва чуқур мантик билан сугорилган бу мақолада чор боскинчиларининг кирдикорлари ҳамда бояги «кахрамон» генералнинг уюштирган киргинлари турли далиллар, ҳужжатлар асосида анча кенг баён этилди. Муаллиф маълум даражада Скобелевнинг истилочилик фаолиятига ёки бошқача айтсак, тарихий «хизмат»ларига тўғри баҳо беришга муваффақ бўлади.

Эллигинчи йилларнинг ўртасидан бошлаб бу мавзуга фақат бир томонлама ёндашиб, унинг «прогрессив ахамияти»ни кўрсатишга бутун ижтимоий фанлар сафарбар қилинган маълум. Оқибатда чор боскинчиларининг ёвузликлари деярли гапирилмади, чет элдаги холис тадқиқотлар эса ё кораланди, ё бутунлай четлаб ўтилди. Ана шу шароитда Хуршид Давроннинг матбуотдаги дадил чиқиши ҳамда профессор Хамид Зияевнинг «Шарқ юлдузи» рўзномасида босилган «Чоризм босқини» (1990 й., 7-сон) номли йирик мақоласи чинакам жасорат намунаси бўлди. Қайта қуриш руҳи билан сугорилган бу мазмундор мақолалар мазкур мавзунинг ёритиш йўлидаги илк қадамлар ҳисобланади. Аммо улар қалин парданинг бир томонини ҳиёл кўтардилар, ҳолос. Рус босқинининг дахшатли манзараларини тўла кўрсатиш учун эса ҳали ўнлаб йирик тадқиқотлар, китоблар ёзилиши зарур. Айниқса, мен Москва кутубхоналарида бир оз муддат ишлаб, турли материаллар ва ҳужжатлар билан танишгач, буни чуқур ҳис этдим. Биргина генерал Скобелев хакида мадху санодан иборат ўнлаб китоблар ёзилган экан. Уларнинг анчагинаси бадиий асарлардан иборат бўлиб, қайта-қайта нашр этилган. Мақсад халқ онгига мазкур генералнинг «буюк»лиги, «кахрамон»лигини тўхтовсиз сингдириб боришга қаратилган. Чоризм тарғиботи харкалай бу вазифани «халол» бажарган экан, Тарих аллақачон рад этган бу «китоб»ларнинг номи ва муаллифлари билан танишинг: Абаза К. К. «Ок» генерал (оқпошшо) Михаил Дмитриевич Скобелев. Санкт-Петербург, 1905; Артомонов Л. К. 1880—1881 йилларда генерал Скобелев қўмондонлиги остида рус қўшинлари томонидан така-туркманларнинг тор-мор этилиши, 3-нашри, Спб., 1898; Адам Жульетта, Генерал Скобелев, Спб., 1886; Арцишевский А. Ф. Генерал Скобелевнинг 1880—1881 йилларда Ахалтакада бўлиши. (Кахрамон-даҳо вафотининг бир йиллиги муносабати билан). Тифлис, 1883; «Ок генерал». Повесть, М., 1899; «Ок» генерал. Аскарларнинг М. Д. Скобелевга ҳамда рус-турк урушига бағишланган жанговар қўшиқ ва шеърлар тўплами. М., 1912; «Рус халқининг кахрамони — ок генерал М. Д. Скобелев». 4-нашри, Спб., 1898, Гринев С. А. М. Д. Скобелев, Киев, 1894; Красницкий А. И. Ок генерал. Генерал М. Д. Скобелев ҳаётига доир. Повесть-хроника, Спб., 1904; В. И. Немирович-Данченко. Ок баходир. М., 1912; Струсевиц А. П. XIX аср кахрамонларидан бири. Оммабоп очерк. Спб., 1899 ва ҳоказо.

Хўш, ўтмишда-ку бу кахрамон дахо шунчалик мадх этилган экан, кейинги йилларда у қандай баҳоланди? Бу борада М. Попов ёлғиз эмасдир? Мана шу хусусда бош қотириб, ўйлаб юрганимда янги бир китобга дуч келиб қолдим. Унгача Хуршид Даврон ёзган мақола етарли бўлди, энди бу мавзуга қайтишга ҳожат йўқ деган тўхтамга келган эдим. Чор-ночор қалам олишга мажбур-бўлдим. «Дахо»нинг фаолияти жуда кенг ва ранг-баранг. Шунинг учун «ок» генералнинг факат Туркистондаги ҳарбий ҳаракатларига тўхталиб, айрим мулоҳазаларим билан ўртоқлашишга ўриниб кўраман.

Рус чоризми манфаатларини тиш-тирноги билан химоя килган М. Д. Скобелевнинг Туркистондаги хар бир кадамидан кон хиди келиб туради. Аммо бу зот кўхна Осиё багрига келгунча хам фаришта эмас эди. Унинг харбий фаолияти зулмга карши бош кўтарган поляк ватанпарварлари исёнини конга ботиришдан (1864) бошланган. Бу «хизмати» учун у 4-даражали мукаддас Анна нишони билан такдирланди. Ўзини тезрок кўрсатиш, шон-шухрат орттириш талвасаси айникса Хива юриши (1873) даврида авж олади. У Хива юриши бошланишидан олдин ўртоқларига «Бу гал албатта Георгий крести оламан!» деб мактанган эди. Рус кўшини Амударёдан ўтиб, хонликнинг йирик шаҳар ва кишлоқларини бирма-бир забт эта боради. Каршилиқ кўрсатган Хўжайли шаҳри ва Мангит кишлоги култепага айлантирилади. Жангларда руслардан бир капитан, саккиз аскар ўлгани, ўн киши турли даражада жароҳатлангани кайд этилган. «Душман

нихоятда катта талафот кўрди»— деб ёзилган рус кароргохи хужжатларида. Киёт шахрида 10.000 га якин Хива кўшини парокандаликка учрайди. Руслар ҳеч қандай талафот кўрмаган. Хиваликлардан қанчаси ўлгани номаълум. Аммо И. В. Казначевнинг «Генерал-адъютант М. Д. Скобелев» (Петроград, 1916) китобида ёзилишича, «теварак-атроф мурдага тўлиб кетган эди» (19-бет). Хива яқинидаги яна бир тўқнашувда мусулмонлардан 400—500 га якин одам қурбон бўлгани айтилади.

Хива хони Муҳаммад Раҳимхон генерал Кауфманга чопар йўллаб, таслим бўлганини билдиргач, ҳарбий ҳаракатлар тўхтатилади. Шунга қарамай, полковник Скобелев ва граф Шувалов бошчилигида мингга якин рус кўшини Шохобод дарвозасини портлатиб, йўлда дуч келган одамни қириб, хон ўрдасига бостириб борадилар. Зобитларнинг мақсади кўпроқ ўлжа ва юқори мартаба, нишон олиш эди. Аммо генерал Кауфман бу «зафарли ҳужумини қаттиқ қоралагани ва ўзбошимча ҳарбийларга, айниқса, ўзини қўйишга жой тополмай қолган Скобелевга жиддий танбех беришга мажбур бўлгани маълум. Шарманда бўлган ёш зобит ахволини ўнглаш учун бошқа қалтис ишга қўл уради. Хали рус кўшини қадами етмаган номаълум саҳро йўлларини аниқлаб, ҳаритага тушириб келади. Бу ҳаракат Кауфманга ҳам маъқул бўлади, албатта. Аммо бу қари тулқак ёш зобит талтайиб кетишини хоҳламасди. Шунинг учун у қуруққина қилиб: «Сиз кўз ўнгимда аввалги ҳатонгизни тўғриладингиз, лекин хали ҳурматимни қозонганингиз йўқ!»—деган эди. Буларнинг ҳаммаси хотиралар ва илмий китобларда батафсил ёзилган. Биргина мисол: «...Пойтахтнинг таслим бўлганига доир музоқаралар олиб борилаётган пайтда Оренбург отряди томонида тўп овозлари гўмбурлаб қолди. Хивадан чопар қелиб, руслар яна жанг бошлаганини билдирди. Маълум бўлишича, Скобелев Шохобод дарвозасидан ёриб қирган экан. Бу ўзбошимчалик туфайли Скобелевни узок вақтларгача кечирмай юришди. Хатто Верещагин ҳам Скобелевнинг бу қилмишини қоралаб ёзган эди». (Н. Н. Кнорринг. «Генерал М. Д. Скобелев. Тарихий этюдлар. Париж, 1939, 30-бет).

Қўқон хонлигига қарши юриш генерал Скобелев ҳаётидаги энг қора саҳифаларни ташкил этади. Чоризм манфаати нуқтаи назаридан эса бу қўқонлар «оқ қошшо»нинг энг зафарли қамлари саналса ажаб эмас, Шунинг учун ҳам 1896 йилда Санкт-Петербургда қосилган қатта қомусда (17-қилд, 480-бет) «Қўқон хонлигини қабт этиш қогиди (1876) унинг (Скобелевнинг) юқсак ҳарбий қалоҳияти юқори қаражада қомоён бўлди»,— деб ёзилган эди. И. А. Казначевнинг айтиб ўтилган қитобида эса генерал М. Д. Скобелев «Хива, Маҳрам, Андижон, Қўқон, Қовчи, Яшил тоғ, Шейнов (қейинги уқтаси Булқорияда) ҳамда Қўқтепа жангларининг қаҳрамони» сифатида таърифланади. (7-бет). Аммо бу жанглар тарихи билан қанишсангиз, тиш-тирноқига қа қоманавий яроғ-аслаҳа билан қурулланган қор қўшини ҳар қоим қилта қилтиқ, қилич ва найза тутган тартибсиз олоқон билан олишганини қўрасиз. Жанг натижаси ҳам шунга яраша. Жанговар қилтиқ ва қамбараклар олдида қилич билан қима қилиш қумқин? Улар лоақал бирон марта жиддий ҳарбий қаршилиққа дуч қелишмаган. Шу туфайли Скобелевга ўхшаган зобитларнинг «юқсак ҳарбий қаввати-ю», қилсиз «қасорати» ҳақидаги уйдирмалар қатто ўз даврида ҳам қинақам Овруқча таълим олган ва жанг қўрган рус генералларининг энқасини қотириб қелган. Айниқса, Булқориядаги рус-турк савашлари қогиди унга ҳушламай қараган, менсимаган зобитлар қўп бўлган. Буни, баъзан, 34 ёшли навқирон генералнинг мувафқияятларини қўролмаслик, ҳасад деб талқин этганлар. Бўлса борқир. Аммо илгор фикрли зобитлар Турқистондаги ҳарбий ҳаракатлар қай йўсинда қечганини яхши қилишар ва Скобелев энқил шон-шуҳрат қозонганидан батафсил қабардор эдилар. У

Булгорияга кўмондон бўлиб келгунча Кўкон хонлигини конга ботириб улгурган эди. Мактанчок генералнинг ўзи чинакам уруш дахшатини Булгорияда хис килганини дўстларидан бирига ёзган мактубида очик тан олади: «Бир пуд ёки ундан огир снарядлар мендан 30 кадам нарида портлар эди. Таассуротлар нихоятда огир, асаблар зўрга дош беради» (Н. Н. Кнорринг. Юкоридаги асар, 77-бет). Бу изхори дил ҳам бизга кўп нарсаларни ойдинлаштириб беради.

Аслини олганда, Кўкон хонлиги билан Россия орасида жиддий харбий тўқнашув бўлган ҳам эмас. Айёр Кауфман у ердаги ишларни ўта зийраклик билан кузатиб, халк кўзголони хамда Кўкон ва Бухоро ўртасидаги зиддиятлардан усталик билан фойдаланган. Окибатда рус кўшини бирин-кетин кўхна шаҳарларни забт эта борган. 1866 йилда Хўжанд, Ўратепа, Жиззах кўлга олинади. Такдир хазилини карангки, Хўжанд ишгол килингандан кейин Худоёрхон генерал Романовскийга элчи юбориб, уни галаба билан табриклайди. Рус зобитлари бу ҳақда истехзо билан ёзишган. Сабаби, Хўжанд Бухоро хонлигига эмас, Кўконга тобе шаҳар эди! Уйга тушган ўгрини хайдаб чиқариш ўрнига бошини силаш хатто Афандининг ҳам тушига кирмаган бўлса керак. Бу ҳақда И. А. Терентьевнинг «Ўрта Осиёнинг забт этилиши» асаридан (1-жилд, 327-бет батафсил маълум олишингиз мумкин).

1868 йилда руслар Самарканд ва Каттакўргонни ишгол этишади. Кўкон хонлигидаги фидойи кишилар «Ер юзининг сайкали» бўлган кўхна шаҳарни қайтариб олиш учун русларга қарши жангга отланишни талаб киладилар. Газабланган халк оёкка туради аммо хон бу ташаббусни маъкулламайди. Аксинча, табрик ёрлиги билан Ҳакимхон тўрани рус қароргоҳига элчи қилиб юборади. Мазкур элчи, яъни Ҳакимхон кейинчалик хакикий статский советник унвони билан тақдирланади ва Умидов фамилиясини қабул этиб, рус фуқаролигига ўтади. Чор ҳукумати уни жавахирлар қадалган 2-даражали Анна нишони билан мукофотлайди, хон эса жавахир юлдуз билан зийнатланган 1-даражали Станислав нишонига сазовор бўлади. Бундай илтифотлардан эриб кетган хон Кауфманга ёзган илк мактубларидан бирида (1868 йил, 29 январь) «улуг рус подшохи бизга кўшни давлатларда хон ва халк ўртасида низо чиқишига йўл қўймаслигига ишончимиз қомил» деб ялтоқланган эди. У чор ҳукуматига садокат рамзи сифатида Кўконга қочиб келган шахрисабзлик жанговар беклар —: Жўрабёк ва Бобобекни (оддий меҳмондўстлик анъаналарига зид равишда) тутиб беришдан ҳам ор қилмайди, Холбуки, ўз қучларини такомиллаштириш ва кўшни давлатлардан мадад олиб, чегарани мустаҳкамлаш лозим эди. Мазкур бекларнинг бой тажрибаси, жанговар табиати унга аскотиши мумкин эди. Бунинг ўрнига хон Россияга бошқа соҳаларда ҳам ёрдам кўрсатиб борган. Бу ҳақда хатто рус зобитлари катта хайрат билан қалам суришади: «1871 йилда ҳосил битмагани туфайли доннинг баҳоси мисли қўрилмаган даражада кўтарилиб кетди, хон бизга бугдой етказиб бериб турди ва 1871 йилнинг ёзида ва 1872 йил даврмида Кўкон чегарасига туташ ерларга жойлашган қўшинларимизни галла билан таъминлаш мажбуриятини ўз зиммасига олди» (Терентьев, юкоридаги китоб, 329-6.)

Хўш, чор кўшини бундай гамхўрлик, яхшилик эвазига нима берди? Қулай имконият (тўғрироғи, бундай баҳона қўпдан қутилмоқда эди) тугилиши биланок хонликни ларзага солган халк кўзголони бостириш никоби остида Кўкон ҳудудига бостириб кириб борди. Қалтабин ҳукмдорлар бу сиёсий найранг эканини, салтанатнинг санокли қўнлари қолганини ҳаёлига ҳам келтиришмаган. Россия эса хонликни босиб олиш учун қўпдан қулай пайт пойлаб келар эди. Харбий вазир Д. А. Милютиннинг «Қўндаликлари»да (1-жилд, М., 1947) бу ҳақда бир қатор маълумотлар мавжуд.

Рус империяси учун катта хизматлар килган бу вазир Туркистонни тўла забт этиш тарафдори (Ташки ишлар вазири М. А. Горчаков бу ҳаракатларга қарши бўлган) ва ташаббусқори эди. У кўпгина давлат сирлари, подшоҳ ҳамда бошқа юқори лавозимдаги амалдорлар билан қилинган суҳбатлар, мамлакатнинг ташки аҳволи ҳақидаги мулоҳазалари, қузатувларини батафсил ёзиб борган. Унинг қайд этишича, рус императори Александр II ҳам Шарқдаги ҳарбий юришларни ҳамиша маъқуллаб, рағбатлантириб келган экан. «Кундалик»нинг 1874 йилги саҳифаларида ўқиймиз: «8 август. Жума, Қўқонликлар ўз хонлари (Худоёр)га қарши кўзғолон кўтаргани ҳақида телеграмма олинди, генерал Кауфман отрядни шайламоқда (ҳарбий ҳаракатларнинг бўлиши муқаррарга ўхшайди). 18 август. Душанба. Москва. Эрталаб Москвага кириш арафасида (суҳбат поездда рўй бермоқда) мен вагонда анча узун доклад билан мурожаат қилдим ва гап орасида ҳукмдорга Клинда олинган генерал Кауфманнинг телеграммаси ҳам ўқиб бердим. У бизнинг тасарруфимиздаги ерларга бостириб қирган қўқонлик бебошлар ҳамма жойда мағлубиятга учрагани ва отрядларимиз уларни Қўқон ҳудудига таъқиб этиб бораётгани ҳақида хабар берганди. Кауфман яна бу таъқиб Қўқон хонлигини забт этиш билан ниятига етади деб қўшиб қўйган ва шунинг учун қўшимча мадад қўллари юборишни сўраган эди. Иш ниятда жиддий — Осиёдаги сиёсатимизда янги қишлоқлар юзага келиб, Англиядаги бакироқларга яна ҳудо берадиган қўринадилар!

Ҳукмдор бу хабарларни аввалдан қўйилган, рўй бериши зарур ҳолат сифатида хотиржам тинглади ва (заррача) иккиланмай, Туркистон ўлкасига қўшин жўнатиш учун тайёргарлик қўришга ижозат берди. Қарангки, Қўқон хонлигини империя таркибига қиритиш масаласи атиги беш минут ичида, ҳеч қандай муҳокама қилиб ҳам ўтирмай, ҳал этилди-қўйилди» (214—216-бетлар).

Бу муаммо император ҳазратлари доирасида ана шу тарзда ниятига етиб, пишиб бўлган чоғда Худоёрхон ва унинг валиаҳди Насриддинлар, бошқа сарой аъёнлари ва саркардалар ўз айшу ишратлари билан машғул эдилар. Ишончли қўшнимиз исёнчиларнинг адабини бериб қўяди. Уларнинг соясида яна хотиржам ҳукм юритиб, давра давра сураверамиз деган ишонч ҳоким эди бу қалтаб одамларда. Мамлакат сарҳадларини қўриқлаган сарбозларни ҳарб илмига тайёрлаш, янги замонавий қўроқлар сотиб олиш ва уларни қўллаш ҳеч қимнинг ҳаёлига ҳам келмасди. Ана шу хотиржамлик жуда қимматга тушди — асрлардан бери озод, эркин яшаб келаётган маъмур ўлка қўллик, тутқунлик исканжасида қолди. «Ишонмагин дўстинга, сомон тикар пўстинга» деган мақолни унутган халқ ва ҳукмдорнинг насибаси шу бўлса, не ажаб!

Тарихнинг тақозосини қарангки, Қўқон хони ўз қўни битаётганини сезмай, Россия билан «якин қўшничилик ва дўстона муносабатлар»-у, савдо алоқаларидан бошқа нарсани ўйламаган, Тошкентнинг забт этилиши, Хива ва Бухоро хонлигидаги инқирозлар ҳам бу мағрур, мактанчоқ, иззатталаб, қалондимоғ амалдорларнинг қўзини мошдек қийиб қўйгани ҳақида ачинарлидир.

Ўз ваҳший қўлларини қўйишга жой тополмасдан шон-шўҳрат орзусида қўраги қийиб қўрган М. Д. Скобелевга ўхшаганларнинг қўни тугди. Чор қўшинларининг Қўқон хонлиги ҳудудидаги ҳатти-ҳаракатлари бугун тарих қўлига айланган. Уларни қўзатиб бориш қарчи қўнғилни қайрон этса-да, ҳақиқат қайғулидир. Бу ишнинг бошида бевосита Скобелев қўригани учун унинг «тарихий хизмат»лари ва «шавкатли қўқонликларни»ни қийиб

олсак, хадеб афсона тўкишларга ўз-ўзидан чек кўйилади...

Кўкон хонлигига бостириб кирган рус кўшинларининг сони 16 рота, 20 замбарак, 8 ракета ускунаси ва 8 суворий юзлик бўлинмадан иборат бўлган. Скобелев суворийлар бошлиги этиб тайинланган. "Кичик тўкнашувларни хисобга олмаганда, пойтахт йўлидаги биринчи катта жанг Махрам калъасида бўлиб ўтади. Бу калъада 60.000 атрофида сарбоз бор эди. (Баъзи манбаларда 30.000 ва 50.000 раками кайд этилади). Калъа девори пишик, мустахкам эканлигига карамай, у бор-йўги чорак соатда таслим бўлади. Кочганларни аёвсиз таъкиб килиб кириб боришган. Яна бир шармандали, нохуш холат: аллакачон рус фукаролигини қабул килиб чор зобитига айланган Бобобёк ва Жўрабеклар жангда катнашиб, ўз «махорат»ларини намойиш этиб улгурадилар. «Махрамда казакларнинг жанговар хужуми пайтида Шахрисабзнинг икки собик беги Жўрабек ва Бобобек ҳамда кўштутлик собик бек Саидбеклар ўзларини кўрсатиш учун кўп жонбозлик килдилар», — деб ёзилган эди бу ҳақда «Военный сборник» ойномасида (1876, 2-сон, 193-бет).

Калъа замбарак ўқлари остида 10 минутда вайрон бўлади. Жанг қандай ўтгани ва қанча одам нобуд бўлгани хакида яхшиси гувоҳлар ва хужжатлар тили билан гапирган маъқул. «Махрам атрофида душман (ўзбеклар) қанча талафот кўрганини аниқ рақамларда ифодалаш қийин. Тўсиқлар орқасида ва Махрам калъаси ичида 100 дан ортиқ мурда топилиб, дафн этилди. Махрам орқасидаги майдонда казакларнинг қиличи билан чопилган 1000 дан ортиқ мурдани отряддаги йигитлар йигиштириб олишиб, кўмишди; генерал фон Кауфманнинг кўрикчи бўлинмаси дарё ёқалаб қочаётганларни қувиб, 100 кишини қиличдан ўтказди. Тогдан тушиб келиб отрядларимизга хужум қилган чавандозлар ҳам кўп қурбон беришди. Улардан қанчаси ўлиб, қанчаси ярадор бўлгани номаълум. Жуда кўп кўконликлар Сирдарёга чўкиб кетди. Очигини айтганда, шафқатсиз киргин рўй берди, чегарамизни бузишга журъат этиб, ерларимизга бостириб киришгани ва бизга тобе одамларнинг осойишталигини бузгани учун муносиб интиком олинди». (А. Серебренников, 1875 йилда кўконликларга қарши ҳарбий ҳаракатлар). (Расмий маълумотлар асосида). «Военный сборник», 1876, 2-сон, 194—195-бетлар).

«Раимхўжанинг ҳикоя қилишича, Махрамни олиш чоғида генерал Кауфман ўзини жуда хотиржам тутган. Рус қароргоҳи яқинига ўқлар учиб келиб, тўп ўқлари ёрилиб, бир аскар ва бир йигит ярадор бўлган. Шундан кейингина Кауфман генерал Головачевга калъани тўпга тутишни буюрган. Икки замбарак қулай маррани эгаллаб, яқин масофадан калъани яқсон қилишга киришади. Ўн минутдан кейин калъа вайрон бўлди ва рус аскарлари хужумга ўтди. Ерлиларнинг жуда кўпи ўлдирилди, кўркувдан ўзини дарёга ташлаб гарк бўлганларнинг сон-саногии йўқ эди. Хужум тамом бўлиб ҳаммаёқ тинчигандан кейин ниҳоятда димоғи чоғ Кауфман Раимхўжанинг олдига келиб: «Рус аскарлари қандай урушар экан?» — деб сўради. «Яхши уришдилар, аъло ҳазратлари», — деб жавоб берди Раимхўжа. Генерал Кауфман бунга жавобан: «Худо хоҳласа, бутун Фарғонани мана шундай жанговар ҳаракатлар билан бўйсундирамиз ва кўшиб оламиз», — деб айтди». («Константин Петрович фон Кауфман — Туркистон ўлкасининг бунёдкори». Н. Остроумовнинг шахсий хотиралари, 1877—1881 йиллар. Тошкент, 1899, 211-бет). Скобелевнинг маълумотномасига кўра, жанг майдонидан 2000 салла йигиб олинган; Верешчагин буни иккига бўлади, аммо «жанг қакки бўлмади» деб кўшиб қўйди». (М. Д. Скобелев. Спб., 1894, 17-бет).

«Биз 39 замбарак, (Дарёга тушиб кетган тўп бу хисобга қирмайди), 1500 милтик, бехисоб найза, қилич, чўқмор, 50 дан ортиқ туг, байрок, нишонларни ўлжа қилиб олдик. Калъада

ўк-дори, снарядлар ва кўргошин ҳамда 1910 пуд ун, 837 пуд гуруч, 320 пуд жўхори сакланаётган катта омборхоналар топилди, 224 та от кўлга олинди.

Кўрган талафотимиз: 6 киши ўлдирилди (1 кароргох зобити, 4 оддий аскар ва бир йигит), 8 киши ярадор (бир кароргох зобити ва 7 куйи амалдагилар) бўлди. Душман талафотини 1200 киши дейиш мумкин.

149 замбарак ўки, 29 ракета ва 9.387 патрон ишлатилди.

Жангдан кейин Кауфман Тошкент оркали Олий хазрат жаноби олийлари номига галаба, кўлга тушган ўлжалар ва курбонлар сони маълум килинган телеграмма юборди: «... душман тўла мағлуб этилди; унинг хонлик аҳолисига таъсири нихоятда катта бўлди, аммо Махрам жангининг оқибатлари хакида олдиндан бир нарсаси дейиш кийин.

Хўжанддан кутилаётган кўшимча улов келиши билан Кўкон сари ҳаракатни давом эттираман. Сизга тобе улуг император кўшинлари ўз шухратига муносиб мардона жанг килди. Вазифа аъло даражада бажарилди» (И. А. Терентьев. «Ўрта Осиёнинг забт этилиши тарихи», 2-жилд, 358-бет).

Бу — биринчи йирик тўқнашувнинг айрим тафсилотлари. Тиш-тирногигача куролланган рус армияси ва ибтидоий пилта милтик тутган, киличу найза ушлаган тартибсиз оломон юзма-юз олишган. Курбонлар сонини кўрганда вужудимиз ларзага тушади. Бу — муносиб ракиблар жанги эмас, расмана шафкатсиз киргин эди! Скобелев ана шу Махрам жангининг «кахрамони» деган шармандали номни кўтариб юришдан ор килмаган.

Рахм-шафкат нималигини билмайдиган конхўр казакларни жангга бошлаб кирган «ок генерал» деярли куролсиз оломонни ўн беш чакиримгача кувиб бориб, беармон кирган. Маддох касиданавислар бу савашда Скобелев бошдан-охиригача катнашгани-ю, болдиридан яралангани хакида огиз кўпиртириб ёзишади.

Мазкур жанг тафсилотлари хакида ўйлаганимда мени бошқа нарсаси каттик кийнайди.

Юкорида тилга олинган Раимхўжа шафкатсиз казаклар киличи билан ўзбекларни нимталаб конини тўкаётганига, молдек кираётганига қандай килиб индамай қараб тура олди экан? Бир вақтлар юртнинг фахри ва ифтихори бўлиб юрган Жўрабек ва Бобобеклар ўз халкига қарши килич кўтаришга қандай журъат этди экан? Уларнинг таъмаси, муддаоси нима эди? Юрт тақдири, халқнинг ҳаёт-мамоти хал этилаётган пайтда ёв сафида туриб, унга мадад бериш, ўз одамларини ўлдириш... «Ўзингдан чиққан ёв ёмон» деб шуни айтишади-да!

Кейинги жанглар ҳам кўз кўриб, кулок эшитмаган дахшатларга тўла. Уларнинг тафсилоти билан танишганинг сари биридан-бири мудҳиш саволлар қаршисида кийналиб кетасан. Огир ўйлар одамни ўртаб юборади. «Исёнини бостиришу, «тартиб ва адолат» ўрнатиш учун ўзга мамлакат ҳудудига кирган бу шафкатсиз тўда нега бегунох халқни бу қадар қонга ботирган? Бундай каттикўл, ёвуз сиёсат юргизиш учун унинг бирон-бир маънавий ҳақ-хуқуқи бор эдими? Бутун-бутун қишлоқларни ёқиш, ёндириш, қултепага айлантириш йўли билан интизом ўрнатиладими?! Ахир бутун бир халқ, бутун бир юрт бошдан-оёқ исёнчига айланмайди-ку! Эътибор берган бўлсангиз, чор кўшини «исёнчиларни эмас, аксинча, сўраб-суриштириб ўтирмай, бутун бошли тинч аҳолини қириш билан шугулланган. Бу ёвузлик эса қуйидан тортиб, энг юкори раҳбарлар ва ҳукмдорлар томонидан рағбатлантириб турилган. Бундай дахшатли катли-омни оқлаб бўладими? «Ярим ёввойи осийларни» «маданийлаштириш» усули-ю, Россиянинг Шарқдаги ижобий хизматлари деб аташ мумкинми буни?! Замона зўрниги бўлгандан кейин додингни қимга айтасан?!

Яна энг-аянчлиси, юртни бошқариши, ўз халқини асраб-авайлаши лозим бўлган хонлар ва

юкори мансабдаги бошка амалдорлар, тўралар бу адолатсизликка, ёвузликка чидаб, бемалол томошабин бўлиб караб ўтиришганига нима дейиш мумкин?! Халкига хиёнат, юртига соткинлик бундан ортик бўладими?! Хўш, бу хоинлик эвазига улар нима олдилар, кандай мартабага эришдилар дейсизми? Кўкон хонлиги йўк килинади. Хон, Абдурахмон Офтобачи ва яна ўнлаб мансабдорлар Россиянинг турли вилоятларига хар хил бахоналар билан жўнатиб юборилади. Калтабин хукмдорлар ҳам юртидан, ҳам молу давлатидан махрум бўлиб, кафасдаги куш каби туткунлик ва забунликда умр ўтказишга мажбур бўладилар...

Кўкон йўлида юришда давом этамиз.

«Адеркас (чор зобити) Кашкар кишлогига душманнинг от-аравалар билан келаётган тўдаларига дуч келиб колди. Кўча бутунлай чанг-тўзон билан копланганди. Казаклар чанг тўдасига карата милтиклардан ўк узиб, сўнг хужумга ўтишди. Окибатда тўрт байрок, 25 милтик, бехисоб килич ва найза, бир канча от ва юк ортилган 10 арава ўлжа олинди. Биз талафот кўрмадик. 40 га якин душман ўлдирилди» (365-бет).

«Душман (Наманганда) Скобелевнинг хисобига кўра (басурманлар учун когоз ҳам хайф!) 3.800 кишини йўкотди. Уч кун ичида бизнинг талафотимиз: куйи амалдагилардан олти киши ўлди, 29 киши ярадор бўлди, 3 зобит яраланди» (385-бет).

«...Баликчи шахрига ёриб кириб, душман лагери ва кўчини эгалладилар. Тонг отган-дан кейин артиллерия кечувдан ўтиб, шахарга ўк ота бошлади, шу захоти Скобелев 2-ёндеш батальонга карашли 2-рота ва элликта казак отлик ўкчилари билан хужумга ўтди, душманнинг чекинишига йўл кўймаслик учун бутун отлик аскарларни замбараклар билан шахарнинг орка томонига юборди. Жангга кирган бўлинмалар учта истехкомни мажаклагандан кейин бозорни ишгол килдилар ва шу ерда тор кўчадан келаётган кипчокларнинг катта отлик оломонига дуч келиб колдилар... Дахшатли ур-йикит ичида мерганларимиз дўлдек ёғдираётган ўкка учган кипчоклар бор-йўги 20 кадам нарида тўда-тўда бўлиб йиқилар, кўча юзи уларнинг ўлигига тўлиб кетган эди. Бу дахшатли жаханнамдан бир амаллаб кутулиб чикканлар нариги ёнбошда пойлаб турган казакларнинг чангалига тушар эди. Уларни икки чакирим жойгача кувиб бориб, ҳеч кандай раҳм-шафкат килмай киличдан ўтказишди.

Биз томондан бир куйи амалдаги киши ўлиб, 8 та ярадор (шундан учтаси огир), уч киши контузия олган эди. Скобелев душманнинг талафотини 2000 киши деб хисоблайди» (386-бет).

«Сафарга отланишдан олдин Скобелев атрофни хар хил шайкалардан тозаламокчи бўлди. Бунинг учун Меллер-Закомельский Чустда, Пичугин Окжарда, Скобелевнинг ўзи Наманганда ишга киришди. Пичугин 18 ноябрь куни тоғлар орасидаги Ошоба кишлогига бир гурух шайкага дуч келди ва уни батамом кириб ташлади» (388-бет).

Хўжанд атрофидаги мазкур тоғли Ошоба кишлоги ахолисининг жасоратига махсус тўхталиш зарур. Ана шу киргин кезларида полковник Пичугин етакчилигидаги аскарлар бир неча кишлокни ёндириб, кулини кўкка совургандан кейин биринчи марта Ошоба кишлогига каттик каршиликка дуч келадилар. Жанг узок давом этади. Жангари

тогликлар таслим бўлишни хохламайдилар. Навоий бобомиз айтгандек, харбга имкони бор одамнинг хаммаси майдонга тушади. Ватан тупроги дахлсиз, азиз. Уни мурдаларни янчиб, босиб ўтгандан кейингина олиш мумкин. Кишлокдаги қариялару кампирлар, хотинлар, хатто ёш болаларгача қаршилиқ кўрсатадилар. Курол йўқ. Милтиқлар олов пурқаб, ажал уругини сочиб турибди. Ана шу тенгсиз жангга аёллар пичок, оташкурак, косов; чоллар паншаха кўтариб тушадилар. Хеч ким тирик таслим бўлишни хохламайди. Кўчалару уйлар ўз эрки, номуси, орини, азиз хонадонини саклаб қолиш учун майдонга чиққан кишлок ахлининг мурдаларига тўлиб кетади. Ёв устун чиқади. Газабланган қўшин охириги ифлосликдан ҳам қайтмайди. Кишлокни бутунлай ёндириб, мурдаларни ҳам битта қўймай қуйдириб юборади. Бу ҳақда чор зобити А. Серебренников «Кўконга юриш тарихи» номли асарида батафсил ҳикоя қилган. Агар Туркистондаги ҳар бир кишлок, ҳар бир шаҳар муқаддас Ватан тупрогини ҳамда ўз кадр-кимматини ана шу ошобалиқлардек ҳимоя қилолганида, юртимизнинг қиймати ҳозиргидек ҳароб аҳволга тушиб қолмаган бўларди.

Биз ўзбек халқи истилочиларга қарши узок йиллар давомида кураш олиб борганини умумий тарзда тасаввур этамизу, аммо жангларда қахрамонлик кўрсатган, ёв билан яқкама-яқка олишган минг-минглаб одамларнинг исми, насл-насаби ҳақида деярли ҳеч нарса билмаймиз. Мактабда эса поляк босқинчиларини ўрмонда адаштириб ҳалок этган рус Дехқони Иван Сусаниннинг жасорати ҳақида гапирамизу чор қўшинларига қарши кураш қандай кечгани ҳақида лом-мим демаймиз. Бу ҳам ўзига хос адрлатсизликдир. Шу йилларда истилочиларга қарши курашган номаълум қахрамонларнинг исми-шарифини тиклаш, хотирасини эъзозлаш бурчимиздир. Ана шундагина фарзандларимиз Ватан кадрини, Мустақиллик маъносини теран англайдиган, лозим бўлса уни ҳимоя қиладиган бўладилар. Шу жихатдан тарихчи олимларимиз, зиёлиларимиз, маъмурларимиз ҳеч бўлмаганда Ошоба фожиасини муқаммал ўрганиб, мазкур тенгсиз жангда қахрамонлик кўрсатган азиз ватандошларимиз хотирасига ёдгорлик тиклашни ўйлаб қўришса, ёмРн бўлмасди.

Табиийки, бу қахрамонларнинг номини бугун қаердан топамиз деган савол тугиладди. Бунинг ҳам иложи бор. Тарихий асарлар (ўзбек муаллифларининг шу даврга доир ўнлаб қўлёзма асарлари мавжуд. Улар деярли ўрганилмаган), рус зобитларининг эсдаликлари, архив ҳужжатлари ҳамда маҳаллий аҳоли орасида сакланиб қолган хотиралар ҳали бизга қўп нарсаларни сўзлаб беради. Шу жумладан, А. Серебренников тилга олинган мақолалар туркумида «шайқа» бошлиқлари сифатида бир қанча одамларнинг исмини келтиради. Улар қароқчилар тўдаси эмас, босқинчилик ва зўравонликка қарши қарши курашган ва зулм, истибдод остида ожиз қолиб, мақсадига эриша олмаган асл ватанпарварлар эканини сезиш қийин эмас. Мана, айримларининг исми-шарифлари билан танишинг: Танаберди (тоғли Облик қишлоғидан), қипчок Ботирқул (Сарбоқ қишлоғидан), тожик Исмандиёр (Ашт атрофидан), Қолтирсун (матнда шундай ёзилган. Қолтирсин бўлса керак. Ошоболик, Мулла Қўшой (марғузорлик), қирғиз Эшбўта (матнда Иш-Пути ёзилган). Шунингдек, мақола давомида Ботир тўра, Валихон тўра, Гойиб Эшиқогаси, Хошимхон тўра, Абулғози, Сувон (Тошкент уездидан қочиқ, узок вақт чор қўшинларига қарши кураш олиб борган. Кейинчалиқ қўлга олиниб, отиб ташланган). Буларнинг хаммаси ҳурмат билан тилга олишга, эъзозлашга лойиқ фидойи фарзандлардир.

«9 ноябрда, разведка пайтида қишлоқлардан бирида қуролланган бир айғоқчи ушлаб олинди ва у Скобелевнинг буйруғига мувофиқ шу захотиёқ осиб ўлдирилди. Қўқрағига:

«Душманга хизмат килаётган ва кўлида курол билан рус тупрогига ўтган хар бир киши шундай ўлимга махкум» деган ёзув илиб кўйилди» (385-бет).

«...Йигитлар от чоптириб кочиб кетаётган бир киргизни ушлаб олишди. У асли курамалик бўлиб, Ботир тўранинг хитобномасини таркатиб юрган экан. Скобелев шу захотиёк бу ватанпарварни осиб ўлдириш ва бўйнига юкоридагидек ёзувни илиб кўйишга буюрди, хукм ижро этилди» (386-бет).

Келтирилган биринчи парчадаги «рус тупрогига ўтган» деган ифодага эътибор беринг. Воқеа ҳозирги Наманган шаҳри яқинидаги Норин атрофида бўй берган. Бу жойлар, умуман, бутун Туркистон ҳеч қачон Россия ҳудудига кирган эмас. Боскинчи генерал учун босиб олинган ерларнинг ҳаммаси «рус тупроги» ҳисобланади. Худди бу тупрокни у жомадонга солиб, оркалаб кўтариб келгандек бемалол гапиради. Мана шу лавҳанинг ўзиёк генерал Скобелев кимлигини, унинг хақиқий маънавий кийёфаси қандайлигини яхши очиб берадики, бундай фош этувчи далил-исботни ҳатто қасддан ўйлаб топиш ҳам мушкул.

«Скобелев йўлда келар экан, санасини кўрсатмай, Колпаковскийга телеграмма жўнатди, у 7 февралда эгасига келиб теги. Унда Андижонда ҳамма нарса жойида эканлиги, аниқ маълумотларга қараганда, шаҳар тўпга тутилган пайтда харобалар орасида 20.000 киши ҳалок бўлганлиги айтилган эди» (407-бет). Барча кўчирмалар И. А. Терентьевнинг юкорида тилга олинган китобидан олинди.

«Император ҳазрати олийлари кўконликларга қарши муваффақият билан жанг килаётган кўшинларимиздан бағоят мамнун эканлигини, бу гал улар юксак ишончни оқлаганлигини билдирди ва кўконликларни намунали тарзда жазолашни давом эттириш лозимлигини таъкидлади».

«Тўрақўргонликлар ҳам бизга қарши қурашганига ишонч ҳосил қилган Скобелев уларни жазолашга қарор қилди ва қишлоққа хар томондан ўт қўйиб юборишни буюрди».

«Балиқчи қишлоғининг дарёга туташ қисми ер юзидан бутунлай супуриб ташланди».

«Асосий вазифа исёнда қатнашганларни жазолаш бўлгани учун полковник Фриде отрядни олға бошлаб кетар экан, орқада қолган казакларга кўзғолончи қипчоқларга қарашли тўртта қўргончани ёқиб юборишни буюрди».

«Бу қишлоқ (Хўжаобод қишлоғи) аҳолиси бизга қарши қурашди, улардан 50 га яқин одам ўлди, биз томондан факат бир казак қараланди. Мазкур қишлоқни ҳамда бошқаларини ёндириб, йўл-йўлақай жуда кўп қорамош подасини ўлжа қилиб, полковник барон Меллер-Закомельский отряди Чўжа қишлоғидаги қароргоҳига қайтди».

«Бойтук қишлоғи аҳолиси отряд қаршисига қўл қовуштириб садокат изҳор қилиб қикди. Аммо бу қишлоқнинг Икки сув ораси атрофидагиларга таъсири қучли эди. Шунинг учун у ем-хашак йиғишга борган полковник барон Меллер-Закомельский бошчилиғидаги отряд томонидан ёндириб юборилди».

Яна бир парчага эътиборингизни тортаман: «Андижонликлар қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар: улар хар бир тўсикдан фойдаланар эдилар, томлар устидан туриб ўқ отишар, қўчалар, ховлилар, уйлар, мақитлар ичида юзма-юз олишардилар. Уларнинг қаршилиқ кўрсатишлари олдинда ҳужум қилиб бораётганларни газаблантирар, тобора жунбушга келтирарди. Бозор майдонида Скобелев қолоннаси йирик қарилардан қилинган тўсикка дуч қелиб қолди. Қамбаракларимиз олдинга ўтқазилди ва бир неча ўқ узилгандан кейин душман тумтарақай бўлиб қетди. Туркистонликлар бешта истехқомдан ташқари, муштақам қўргончага айланган уйларни ҳам жанг билан қўлга қиритдилар. Нихоят, хар учала қолонна ўрдага етиб қелди ва қаройни исёнчилардан тозалади. Қиска

муддатли хордикдан сўнг манзилгохга кайтилди, дарвоке, йўл ёкасидаги иморатларнинг хаммасига ўт кўйиб борилди. Олд қисмлар қаерда кетаётганини ёнгинага қараб билиб олиш мумкин эди. Отишмалар ҳали тинмаган, андижонликларнинг ҳарбий урони — «Ур!», «Ур!» садолари эшитилиб турарди. Андижонни бутунлай вайрон қилиш учун генерал Троицкий Скобелёвга олтига замбарак бериб, шаҳарни тўпга тутишга, бозор ва ёнгина бўлаётган томонларни нишонга олишга буйруқ берди». (М. Д. Скобелев хотлраси, Тошкент, 1907, 15-бет).

Мана бу кўчирма ҳам диккатга сазовор: «Жанг қилишга қодир оломон яна бириқиб қолмасин деб кўп сонли аҳоли яшайдиган шаҳарни батамом қириб юбориш мақсадида генерал Скобелев артиллерия бошлиғи подполковник Обромпольскийга шаҳарни тўпга тутишни буюрди. Тушдан кейин соат 3 ларда бошланган ва барча замбараклар ишга қолинган артиллерия отишмаси тонгга қадар давом этди. Асосий зарба бозорга, ҳар икки ўрдага ҳамда Шаҳрихонсой ва Асака йўли томонга қаратилган эди». («Военный сборник» ойнамаси).

Булар Скобелев ўтган йўллардаги айрим манзаралар, ҳолос.

Полковник Пичугин ва полковник барон Меллер-Закомельскийлар бошчилигидаги икки отряд ҳам тоғ қишлоқларини бирма-бир янқиб, ўт қўйиб, ёндириб боришган. Бу қонли воқеалар А. Серебренниковнинг «Военный сборник» ойнамасида қосилган «Қўқон жанги тарихи» номли турқум мақолаларида батафсил ёритилган. Афсуски, ҳозируларни бирма-бир қелтиришга имқон йўқ.

Саналган қисолларнинг ўзиёқ рус қўшини ва айниқса, генерал Скобелев Фарғона водийсига қанчалик «маданият» олиб қорганини очик қўрсатади. «Отанғни ўлдирганга онанғни бер» деганларидек, бир вақтлар ўлкамизда бу қосқинчи қобит номига шаҳар-лар қўйиб, унга ҳайқаллар тикланганига нима дейсиз? Бу ҳайқаллар аллақачон қузиб ташланган. Бироқ шу билан адолат тикланиб қоладими? Қўқон хонлиғи йўқ бўлган қун — Туркистон халқларининг озодлиғи, эркинлиғи тугатилиши ва истибдод тунининг бошланиши ҳисобланади. (Бухоро ва Хива хонлиқлари ярим мустамлақа ҳолида қаклаб қолинган.). Шундай экан, бу ақчик сана — 19 февраль Ўзбекистонда Қиллий мотам қуни қифатида нишонланиши зарур. Юрт мустанқиллиғи йўлида ўз азиз қонларини қурбон қилиб, шаҳид қетган бехисоб қурбонларни эслаш, ҳар йили уларнинг хотирасини бир қарра ёдлаб, эъзозлаш қугунги озод Ўзбекистон учун қутлуг анъанага айланиши зарур. Қўқон хонлиғи қосиб олинғач, янғидан тузилган Фарғона вилоятига Скобелев губернатор қилиб тайинланади. Орадан кўп ўтмай уни бошқа вазифага — Булғорияда турқларга қарши қурашаётган қор қўшинлари қўмондонлиғига ўтқазииади. Унинг Болқондаги фаолияти таққикотимиз мавзусига қирмагани учун бу ҳақда тўхталмаймиз ва ўқувқидан узр сўраб, бир неча йил кейинга— 1881 йилдаги Турқманистон воқеалари баёнига ўтамыз,

Саҳройи турқман қабилаларини рус тобелиғига ўтқазииш осонлиқ билан қечган эмас. Бу ўлкада ҳам дарё-дарё одам қони оқизилган. Генерал Скобелевнинг Туркистондаги қора қилмишларидан бири Аҳалтақа қумлиқлари бағрига қон ва қўз ёшлари бўлиб синғиб қетганқи, уларни ҳеч қачон ўчириб ҳам, унутиб ҳам бўлмайди.

Инқилобдан олдинги рус муаррихлари Скобелевнинг ана шу мудқиш сафарини мадҳ этувқи қилд-қилд қитоблар битганини айтган эдик. Улардаги пўқокдан иборат бўлган «қасида» қисмини тушириб қолдириб, ҳақиқат мағизини ажратиб олсак, қўз ўнғимизда даҳшатли генералнинг қинақам афт-башараси беқами-қўст гавдаланади. Бунинг учун рассом бўлиб, қилқалам ушлашимиз шарт эмас.

Дарвоке, расм. «Скобелев хотирасига» китобининг 22-бетида номаълум рассомнинг (балки В. В. Верещагиндир) «1881 йил 12. январда Кўктепага хужум» деб номланган сурати илова килинган. Орка фонда ўтов, кум тепаликлар тасвири. Килич ялангочлаган даргазаб рус отлик казаклари ва найзали милтигини ўқталган пиёдалар хужумга ўтган. Хаммаёк остин-устун. Тала-тўп. Бир канча туркманлар ер тишлаб ўлиб ётипти. Кўлида ёгоч паншаха ушлаган оксокол туркман отликлар олдида кочиб кетаяпти. Юзи-да дахшат котиб колган. Куни битганини ўзи сезиб турибди. Чап томонда ўликлар орасида чакалок кўтарган туркман аёл югуриб келмокда. Унинг хам, чириллаб йиглаётган чакалокнинг хам кўзлари кинидан чикиб кетай деб турибди... Бу расм факат уруш дахшатини жонлантирибгина колмайди. Унинг мазмуни ниҳоятда теран. У чор мустабидларини фош этади.

Машхур шаркшунос В. В. Бартольд «Кўктепа» («Геогтепе») номли маколasiда шундай ёзади: «Рус кўшии 8000 кишидан иборат бўлиб, 70 дан ортик замбаракка эга эди. Йигирма кунлик камалдан сўнг 1881 йилнинг 12 (24) январида Кўктепа калъаси штурм билан ишгол килинди; сўнг талон-тарож килиш учун аскарлар ихтиёрига тўрт кунгача ташлаб кўйилди. Калъани камал килиш ва забт этиш чогида 6000—8000 киши халрк бўлди. Ўрта Осиёдаги бошка жангларга киёсласак, руслар катта курбонлар эвазига галаба козонганини кўрамиз, улар ўлган ва ярадорларни бирга хисоблаганда 1000 дан ортик одамани йўкотди. Бундан ташкари, Кўктепа жангида Туркистонда биринчи марта русларнинг байроги ва замбараги ўлжа олинганди» (Асарлар, 3-жилд, 399-бет). Туркистон тарихи бўйича ўнлаб холис тадқиқотлар яратган муаллиф бу ўринда хам тарих хакикатига содик колади. Рўй берган воқеаларни лўнда килиб айтади, андавалаб, суваб ўтиришни ўзига эп кўрмайди. Сабаби, у чинакам олим эди. Бир кун эмас, бир куни келажак билан юзма-юз келишини, ўз ёзганлари шафкатсиз вақт ва авлодлар синовидан ўтишини, адолат тарозиси хамиша хакикат учун хизмат этишини калбдан хис киларди. Шу туфайли у рост сўзлашдан кочган эмас. Афсуски, бундай олимлар хозир хам ниҳоятда кам учрайди.

Ахалтакадаги уруш катнашчиларидан бири бўлган чор зобити К. Гейнснинг (у Бухоро хонлигига карши жангларда хам ўзини кўрсатган. Бу ҳақда рассом В. В. Верещагиннинг «1868 йилда Самарканд» хотираларида ёзилган) маколasiда Кўктепа жанги манзаралари анча батафсил ёритилади: «Киргин бошланди... чарчаш нималигини билмайдиган драгунлар биринчи узун ховлини туркманлар конига гарк килдилар. Олишув узок чўзилмади, душман жасуруна курашса-да, охири дош беролмади: карама-карши томонга, баланд девор ёкалаб Ички калъага караб чекинди, аммо фурсат бой берилганди. Отрядимизда мардлиги билан ном чиқарган князь Голициннинг казаклари ва поручик Нахичеванскийнинг 1-эскадрони драгунлари жарликдан чикиб, уларнинг йўлини тўсдилар. Чорасиз ахволда колганларини сезган така-туркманлар кўлларидаги ятагонларини ўйнатиб... ракибга ташландилар. Аммо девор оркасидан деярли ёнма-ён туриб отилаётган милтик ўкига учиб, кетма-кет кулай бошладилар. Калъа билан пахса девор ораси мурдага тўлиб кетди». (Ахалтака отрядининг жанговар хаёти лавхалари, «Вреннский сборник» ойномаси, 1882, 6-сон, 27-бет).

Кўрамизки, туркманлар ўз мустақиллиги, эрки учун каттик курашганлар! Аммо «осмон йирок ер каттик» деганларидек, кучлар, куруллар нисбати тенгсиз эди. Килич (ятагон) кўтарган довюрак така-туркманлар рус кўшинига тайёр «гўшт» бўлган. Тарихнинг бу шафкатсиз хакикатини бўямасдан очик гапиравериш керак.

Энди генерал Скобелевнинг якин хешларидан бўлган Адам Жулъетта Ламбер каламига мансуб «Генерал Скобелев» (Спб., 1886) китобидан ҳам айрим парчаларни ўқийлик: «Жаноб Марвин билан суҳбат чоғида генерал Скобелев Марказий Осиёни бўйсундириш хакида ўз карашларини очикдан-очик қуйидагича ифодалади:

— Гап шундай, жаноб Марвин, факат, буларни газетангизда босиб чиқара кўрманг.

Жахон лигаси назарида гирт ёввойига айланиб қолишни истамайман. Менинг акидам шундай: Осиёда осойишталик ўрнатиш масаласи тўғридан-тўғри одамларнинг канча кўп қилишига боғлиқ. Зарба канчалик кучли бўлса, душман шунчалик тез бўйсунди. Биз Кўктепада 20.000 туркманни ўлдирдик. Тирик қолганлар бу сабоқни бир умр унутмайдиган бўлади.

— Умид қиламанки, бу акидаларингизни босиб чиқаришимга рухсат берасиз. Расмий ахборотингизда Сиз хужум ва таъқиб пайтида ҳар икки жинсга мансуб 8.000 душман ўлдирилди, деб ёзгансиз. Шу тўғрими?

— Тўппа-тўғри. Уларни санаганда роппа-роса 8.000 одам чиқди.

— Бу маълумот Англияда жуда кўп шов-шувга сабаб бўлди, сабаби, Сизнинг аскарларингиз эркаклар билан бир қаторда аёлларни ҳам ўлдиришган экан.

Бу ҳусусда шуни айтишим лозимки, Скобелев мен билан суҳбат чоғида «Кўплаб аёллар ўлдирилди. Аскарлар дуч келган одамни қилич билан чапиб ташлайверишди», деб тан олган эди. Скобелев ўз дивизиясига аёллар ва болаларга тегилмасин деб буюрган эди, унинг олдида уларни ўлдиришмади. Аммо бошқа дивизиядагилар ҳеч қимга шафқат қилишмади: аскарлар худди машинадек ишлаб ҳалойиқни роса қилич билан бурдалашди. Капитан Маслов бунини очикчасига эътироф этади. У «Ахалтаканинг бўйсундирилиши» номи асарида хужум бўладиган қуни — эрта тонгда ҳеч қимни асир олмаслик хакида буйруқ бўлган эди, деб гувоҳлик беради.

— Бу ҳам мутлақо тўғри,— деди Скобелев,— ўлганлар орасида кўплаб аёллар бор эди. Ёлгон гапириш табиатимга тўғри келмайди. Шунинг учун, ахборотимда ҳар икки жинсга мансуб деб очик ёзганман» (16—17-бетлар).

Капитан А. Маслов рус аскарларининг ёвузликларини «деталлаштириб» кўрсатади. Улар қаршилиқ кўрсатаётган ёки жонини асраш учун қочиб кетаётганларнинг қовчурғасига, қорнига найза санчишар тиккасига отишар ё бошига қўндок билан туширишар экан. Хатто кўпчилигининг қўндоғи ёрилиб кетган эди...

Скобелев дахшатли қиргин бўлишини олдиндан яхши билган ва бунга пухта тайёргарлик кўрганди. Юришга отланар экан, у бош қўмондонлик олдида: «Биронта журналист сафарда қатнашмаслиги шарт», — деган талабни қатъий қўяди ва бунга тўла эришади. Скобелевни «жаллод», «қонхўр», «қаллақесар» деб атасак, айрим рус дўстларимизга қаллод қилиши табиий. Аммо юқоридаги парчани ўқигандан кейин унга ва умуман бўрқинчи рус қўшинига қандай баҳо бериш мумкин?

Кўктепа қиргини манзараси янада аниқ бўлиши учун рус зобитлари асарларидан ҳам бир-икки парча келтирамиз. А. Н. Куропаткин ёзади: «Қалъа ичига қараш дахшатли эди. Бехисоб ўлиқлар бир неча кундан бери уйилиб ётарди. Баъзи қулбалар мурдага тўлиб кетганди».

Туркман халқини «ер юзидаги қора доғ» деб ҳисоблаган қалондимоғ зобит Н. И.

Гродеков қўшимча қилади: «Душман қамал пайтида қилтиқ ва қамбарак ўқларидан қай қаражада дахшатли талафот кўрганини қалъани эгаллаганимиздан кейин билдик.

Қалъа ичидаги баъзи қўларда хатто ўн бештагача ўлиқ бор эди...» (Қўчирмалар туркман академик М. А. Аннанасов қалласидан олинди. Бу ҳақда алрҳида тўхталамиз.)

Жанг арафасида Скобелев: «Тўкилган хар томчи рус кони учун душман конини дарёдек окизаман», — деб мактанган экан. Бугун биз, ошкораликка ўрганаётган авлод жаноб генерални саволга тутишга ҳаклимиз. «Хўш, мухтарам «ок пошшо», «шавкатли кахрамон», Туркистонга сизни ким таклиф этди? Биронта ўзбек, козок, киргиз ёки туркман сизнинг юртингизга килич кўтариб бостириб кирдимиз? Кишлокларингизни талаб, уйларингизни ёндириб, одамларингизни кирпичок килдимиз? Нега бунча жазавага тушасиз? Нега аскарларингиз бу қадар одам ўлдиришда ким ўзарга пойга килишади? Нега уларни каллакесарлиги учун рағбатлантирасиз? Виждонингиз азобланмайдими?» Бу дахшатли саволлар бизнинг юрагимизни ўртади, холос. Генерал ва унинг бугунги маддохлари учун эса улар бир тийинга киммат. У Кўктепада ўз вақтида жон бераётган мулланинг «8000 бегуноҳ одамини ўлдирганинг учун виждон азобида қолмайсанми?!» — деб берган саволига, юзсизлик билан: «Йўк! 80.000 бўлмаганига ачинаман!»—деб жавоб берган эди. Азиз ўқувчи! Мен бугун тарих мулкига айланган ноёб асарлардан эринмай парчалар келтирдим. Улар чўзилган бўлса, узр сўрайман. Мақсадим ҳолис бўлиш, ҳақиқатни тўғри англашингиз учун қўмаклашиш. Чамамда анча нарсаси ойдинлашди. Скобелевнинг сурати билан бир қадар танишдик. Энди унинг сийратига ҳам разми солайлик. Шундагина биз чизаётган «портрет» мукаммал бўлади. Бу борада бизга генералнинг ўз сўзлари ёрдам беради. Унинг дил эътирофлари, иқроқларида ҳам ўта ёвузлик ҳукмронки, ўқиганда беихтиёр юрагинингиз орқага тортиб кетади.

«Очигини айтсам, — дейди у Адам Жульеттага, — урушни яхши кўраман. Хар бир миллат ўз ҳудудини табиий чегараларгача қенгайтириш ҳуқуқига эга ва бу қонунийдир.

Биз славянлар, албатта Босфор ва Дарданелни эгаллашимиз зарур, акс ҳолда хар қандай «тарихий аҳамиятимизни» йўқотамиз. Агар қўлимиз бу бўғозларгача етмаса, ерларимиз қанчалик чексизлигига қарамай, биз ҳалок бўламиз».

«...Мен буни кўриб, ҳис қилиб турибман, башорат қилиб айтаманки, славянлар бир қуни Германияни ейди».

«Немисларга асло тоқат қила олмайман».

«Буйруқ бўлса, ҳудди така-туркманларни қандай ўлдирган бўлсам, рязанлик мужикларни ҳам шундай хотиржамлик билан отиб ташлайвераман».

«Рус босқини тошқин дарёдек оқиб, қутуриб, ҳамма ёқни топтаб бормокда. Асрий салтанатлар емирилмокда: бир томонда Эрон, бир томонда Туркия қалтираб турибди. Бу қудратли босқинни тўхтата оладиган мўъжизавий бир қуч оламда бормикин?»

Қароматгўй генерал адашди. Унинг «орзулари» амалга олмади. Туркия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистонни босиб олишга қор Россиясининг «қудратли» қучи етмади. Ақсинча, унинг ифлос қирдикорлари жаҳон афқор оммаси орасида шарманда бўлди. Қилич ва замбарак билан ўрнатилган ёвузлик империяси қок-қоқидан сўқилиб кетди. Славянлар Германияни ҳам «ёб» қўя олмади. Бугунги қунда ҳатто немис қухарқалари ҳам қудратли Россиянинг қорисларига — Москва қашшоқларига ҳайру садақа улашмоқдалар. Хар бир нарсанинг ибтидоси ва интиҳоси бор...

У қинақам ёвуз одам эди. Шовинист эди. Босқинчи эди.

Уни улуглаш ҳам, қамситиш ҳам қерак эмас, ўз номи билан аташ қифоя.

Бир вақтлар генерал Духовский Мадали эшон исёнида қатнашган қидойиларга қараб:

«Сизларнинг юзингиз шунчалик қора бўлдики, уни ҳеч қачон юқиб қетқазолмайсизлар!»

— деб таъна қилган эди. Қарҳи қажрафтор экан-да! Бу ақчик сўзлар Скобелев сиймосига айнан мос қелади. У Туркистон қаминида асрлар оша юзи қора бўлиб

колаверади.

Шунинг учун ҳам уни бир вақтлар кўкларга кўтариб олқишлаган Д. А. Милютин кариб-картайган вақтида — 1911 йилда М. Д. Скобелевга хайкал қўйилишини каттик коралаган ва уни Суворов, Кутузов сингари саркардаларга асло тенглаштириб бўлмай-ди, деб хитоб қилган эди. (Д. А. Милютин. «Кундаликлар», 68-бет). Афсуски, бу фикрлар эътиборсиз қолиб кетди.

ОЙНИ ЭТАК БИЛАН ЁПИБ БЎЛМАЙДИ!

Тургунлик даври орқада қолди. Уларга ҳадеб тош отаверганимиздан фойда йўқ. Бунинг ўрнига чинакам тарих ҳақиқатини гавдалантирган ҳаққоний асарлар яратиш йўлидан борганимиз маъқул. Ўтмишдаги хатоларни энди қим тақдорлайди? Ҳақиқатни ёзамиз, рост гапни айтамыз десак, бугун қим қўлимиздан ушлайди? Ахир ошқоралик, хўр фикрлик замони қелди-ку! Ана шу ширин тасаввурлар оғушида Москвадан олиб қелинган ҳужжатларни таржима қилиш режасини пишитиб юрганимда қўлимга яна бир қалингина китоб тушиб қолди. У 1990 йилда Москвада «Патриот» нашриётида босилган. Номи... «Скобелев» деб аталади. Муаллифи — Борис Акимович Костин. Шоша-пиша қарайман. Зора бу ёзувчи ўтмиш саҳифаларини тўғри баён қилган, асл ҳақиқатни ёзган бўлса деб. Аммо илк сатрлардаёқ бошим тошга теккандек қўзларимдан учқун чиқиб кетди. Ички қаракдаги илк сўзларни ўқиганимдаёқ ҳафсалам қир бўлди. Мана нашриёт томонидан ёзилган маълумотнома: «Чинакам фактлар ва ҳужжатларга асосланган маъмур қитобда машҳур рус сарқардаси — генерал М. Д. Скобелевнинг ҳаёт йўли ва ҳарбий фаолияти ҳикоя қилинади. Ҳарбий санъатни қухта қилиши, асарларга доимий қамхўрлик ва қолибона қанг саҳифалари Россияда ҳамда чет элларда унга қатта шухрат қелтирганэди». Масала қавшан. Бу қитоб ҳам эски қўшиқни тақдорлайди, эски афсонани қавм эттиради. Қизга малол қеладиган қалати нуқта шундаки, расмий Москва шунча қап-сўзлардан кейин ҳам лоақал заррача қикрини ўзқартирмади. Қозда қалқлар дўстлиги, интернационализм, қардошлик ҳақида лoф уриб ёзилса-да, амалда қамма қарса «улуғ рус қалқи» манқаатларини тарқиб қилишга бўйсундирилди. Қиргина қисол. Туркистон қалқлари, қумладан ўзбекларнинг маданият тарихи қўп минг йилликлар бақридан бошланади. Янги эрадан- аввалқи қунлар, юэчқилар, усунлар, Қоразм, Парфия, Қангюй (Қанг), Қушон, Бактрия, Эфталит, Қадимқи турк давлатларини эслаш қифоя. Улар ўзига ҳос бойликлар қратқанлар, Қитой, Қиндистон, Яқин Шарқ, Қавказ, Юнонистондақи қадимқи қалқлар қилан савдо-сотик ва бошқа маданият алоқалар ўрнат-қанлар. Бу даврларга оид қўпгина осори-атикалар, қўхна, улуғвор иншоотлар сакланиб қолган. Шунга қарамай, мақтабда «СССР тарихи» қани «Қиев Руси» давлатини ўрганишдан бошланади. Қўёқи ундан олдин собиқ СССР ҳудудида Қиев Русидан бошқа улқан салтанатлар бўлмагандек. Бу сохта тасаввур мурғакликдан бошлаб бола қиясига қуйилади. Шу қисолнинг ўзиёқ бошқа қўхна маданиятга эга бўлқан қалқларни қамситиш, менсимаслик, руслар тарихини эса қўр-қўрона улуғлаш ҳуқмрон мафқура зўравонлик сиёсати юргизқанини («Қидасанг шу, қидамасанг қўлингдан қелқанини қилавер») қўрсатади. Ана шу ақидага қўра Қозон қонлиқини зўрлик қилан босиб олқан ва минглаб беғуноқ татар муслмонларнинг қонини тўққан Иван Қрозний босқинқи сифатида қораланмади. Тўғри, унинг сиёсатдақи зolimлиқи, қонхўрлиқи айқилди, аммо ўзга қуртларга тақовузи адолатсизлик, босқинчилиқ эканлиқига деярли ақамият берилмади. ёқи Пётр I фаолиятини эсланг. Унинг Болтиқ денғизи, Қора денғиз

худудларига чикиш учун олиб борган курашлари (аслида бошқа халкларга карашли ерларни куч, зўравонлик билан босиб олиниши) русларнинг конуний, табиий харакати сифатида улуғланди. Айни замонда Туркистон заминидан чиккан Амир Темур, Захириддин Мухаммад Бобур сингари буюк зотлар факат боскинчи, золим хукмдорлар сифатида кораланди. Уларнинг марказлашган давлат тузгани, иктисодий ислохотлар ўтказиб, савдо-сотикни, халқаро маданий алоқаларни ривожлантиргани, адолатли конунлар чиқаргани каби ўнлаб ижобий хизматлари эса шунчаки тилга олинди, холос. Бир халқнинг юксалиши ёки жаҳон кенгликларига чиқиши ҳеч қачон бошқа халқлар, хусусан, майда, заиф миллатларни эзиш, қириш, уларнинг конуний манфаатларини йўқ қилиш, арбобларини қасддан қамситиш ҳисобида бўлмаслиги керак. «Дунёдаги энг одил, энг халқчил», «тенглик, тотувлик, дўстлик» асосига қурилган «буюк тузум» мафкурачилари эса бу оддий ҳақиқат билан ҳисоблашиб ўтирмадилар. Факат Россия манфаатлари учун хизмат қилган, бошқа халқларни қишанга солиб, бўйнига зулм бўйин туруғини илган тарихий шахсларни факат «қахрамон», «улуғ», фидойи ватанпарварлар деб бир томонлама қўққа қўтариш, уларнинг ёвуз қирдикорларини ҳаспўшлаб ўтиш мазлум миллатлар қалбида табиий норозилик, нафрат, қаҳр-ғазаб туйғуларини уйғотади. Иван Грозний, Петр I, Ермолов, Кауфман, Скобелев, Головачев ва бошқалар чор Россияси ва факат Россия учун хизмат қилганини, уларнинг фаолияти, босган ҳар бир қадами бошқа мустақил қўшни мамлакатлар учун қуллик, тутқунлик, зулм ва даҳшат элтганини асло унутиш мумкин эмас.

Ўзбекистонда Скобелев ҳақидаги мунозара 1990 йилда бўлиб ўтди. Костиннинг китоби эса анча олдин ёзилиб, нашрга топширилган, муаллиф бу баҳсни ҳаёлига ҳам келтирмаган-ку, деб таъна қилишингиз мумкин. Аммо бу ҳолат ҳам ёзувчини оқлай олмайди. Сабаби, қўлига қалам олишга журъат этган киши ҳар қандай ёлғондан ҳазар қилиши, самимий бўлиши лозим. Афсуски, мазкур китобда бунинг тесқарисини қўрамыз. Скобелевнинг Туркистондаги илк «жасорати» Хивани забт этиш чоғида намоён бўлгани бизга маълум. Ҳўш, бу ҳақда Б. Костин «хужжатлар ва фактлар» асосида нималарни ёзди экан? «Хиваликлар руслар устига дўлдек ўқ ёғдирдилар,— деб ёзади муаллиф,—Тўп ўқлари ёрилиб, қумларни улкан фонтандек осмонга отарди. Аммо рус батареялари аниқ нишонга уриб, рақиб замбараклари унини ўчирди. Шохобод дарвозаси қўпорилгандан кейин ичкарига биринчи бўлиб Скобелев ёриб ўтди. Унинг изидан икки рота илғор жангчилар қалъага қирди ва қиска муддатли олишувдан кейин девор ва минораларни эгаллади. Шундан кейин Скобелев ўз отряди билан қўча-қўйда аёвсиз жанг қилиб, хон саройигача бостириб борди. 1873 йил 29 май куни Хива таслим бўлди» (24-бет).

Ёзувчи ҳатто чор зобитларидан ҳам тубанда туради. Чунки улар Скобелевнинг Хива остонасидаги шухратпарастлик, такаббурлик ва ёвузликдан иборат қилмишини қаттиқ қоралаб, бу шармандали ходиса ҳақида рўйи-рост гапирганлар. Рассом В. В. Верещагин ўз дўсти қўрсатган бу қераксиз «жасоратини танқид қилгани бизга маълум. Дарвоқе, Верещагин сиймоси ҳам ўта мураккаб. У Туркистондаги қора юришларнинг деярли ҳаммасида қатнашган ва рус босқини манзаралари ҳамда оқибатларини қўпдан-қўп бадиий полотноларида тасвирлаб берган эди. Бундан ташқари у бир қанча адабий асарлар, хотираларини ҳам эълон қилган. Мухими шундаки, рассом ўзи қўрган воқеаларни ва ёвузликларни яширмасдан очик ёзган. Бу жиҳатдан айниқса унинг «1868 йилда Самарқанд» номли хотиралари диққатга сазовор. Унда Верещагин Самарқанд

шахрида маълум муддат камал-да колган оз сонли рус кўшини ўз она юртини боскинчи ёвдан озод этиш учун Шахрисабз ва Китобдан келган ўзбек ватанпарварларини канчалик кирганини марокланиб тасвирлайди. Бу мухорабада шахсан катнашган рассом икки ўзбекни «профессорларча» отиб ўлдирганини, полковник Назаров тинч ахоли яшайдиган уйларни, кўхна масжид ва мадрасаларни аёвсиз ёндирганини, гунохсиз одамлар беҳуда кириб юборилганини батафсил ёзишдан тортинмайди. Реалист ижодкорнинг бу фазилатига ҳам тан бериш керак. У ўз «тарихий хизматлари»ни тириклик чоғидаёқ халол баҳолаб қўйган. Афсуски, совет даврида рассом ижоди хакида ёзилган китобларда бу масала ҳам факат бир ёклама ёритилади, рус чоризми манфаатлари учун канчалик ўлиб-тирилиб ҳаракат килганлиги эса доим четлаб ўтилади. Мисоллар келтираман. 1990 йилда Москвадаги «Советская Россия» нашриёти В. В.

Верещагиннинг «Повестлар, очерklar, хотиралар» китобини 100.000 нусхада босиб чиқарди. Хажми 31.71 табоқ. Хавас килса арзийдиган мўътабар нашр. (Тўплаб нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифлари В. А. Кошелев ҳамда А. Черновлар.) Бу китоб хакида ёш ўзбек журналисти Ж. Юсупов «Халқ сўзи» рўзномасида босилган (1992 йил, 14 январь) «Верещагиннинг икки кийёфаси» номли мақоласида жиддий фикрлар билдирди.) Китобда рассом каламидан чиққан бир канча йирик асарлар ва кичик-кичик лавҳалар мавжуд.. Аммо тўпловчилар рассомнинг «1868 йилда Самарканд» асарига ўрин бермаганлар. Шунингдек, муаллифнинг ўз ёвуз табиятини росмана фош этган «Андреаполь босқини» («Русская старина» ойномаси, 1888, 11-сон) хотиралари ҳам тўпламга киритилмаган. Албатта, бу оддий англашилмовчилик ёки бепарволик оқибати эмас. Тўпловчилар буни онгли равишда, тўғрироғи, оммадан, айниқса, собиқ мазлум миллатлардан яшириш учун атайлаб килганлар. Рус чоризми манфаатларини ҳамда чор зобитлари маънавий кийёфасини тўғри очиб берган асарлар сохта интернационалистларга фойда эмас, аксинча зарар етказди-да! Улар буни жуда яхши хис килганлари учун ими-жимиди иш битиришни афзал қўрадилар.

Лев Деминнинг «Мольберт билан ер шари бўйлаб» (Олам В. В. Верещагин нигоҳида) номли улкан китоби ҳам рассом В. В. Верещагинга бағишланган. Хажми 37,92 босма табоқ. Москвадаги «Мысль» нашриётида (1991 й.) 50.000 нусхада босилган. Унда рассомнинг Туркистонда кечган ҳаёти хакида батафсил гапирилади-ю, аммо чор босқинлари, аёвсиз киргинлар ва уларда В. В. Верещагиннинг бевосита иштироки хакида лоақал бир огиз гап айтилмайди. Афсуски, бу китобларни нашр этган ўртоқлар бугун шароит ўзгарганини, ошқоралиқ шарофати туфайли юз йиллаб кулфланиб ётган пўлат сандиклар очилиб, яшириб келинган кўп нарсалар халққа етиб улгурганини хисобга олмаганлар. Ва энг муҳими, улар тарих ёлгонни ҳазм эта олмаслигини, хақиқат барибир рўёбга чиқишини назар-писанд килмаганлар. Бугун биз уларга бемалол таъна килаоламиз: Чучварани хом санабсизлар, жаноб муаллифлар!

Хуллас, Верещагин сингари сиймоларнинг ҳаётидаги ҳар икки кутб батафсил ва рўйи-рост кўрсатилмаса, бу мавзуга қўл урган киши, ким бўлишидан катъи назар, бад-ном бўлишдан қочиб қутула олмайди.

Б. Костиннинг китобига қайтайлик. Муаллиф Скобелев кийёфасига тирнокча гард юктиргиси келмайди ва уни Хива урушининг чинакам қахрамони сифатида бизга тақдим этади. «Хива юришида катнашиш Скобелев учун жиддий ҳарбий мактаб бўлди, у ҳам жисмоний, ҳам маънавий синовдан шараф билан ўта олди. Хатто жанг чоғида ўққа учган туркистонликлар орасида турган пайтда ҳам у хайратомуз вазминлиги ва жасурлиги билан ажралиб турарди. Ташаббуъкорлик, ишнинг кўзини билиш, зудлик билан бир

карорга кела олиш каби фазилатлари туфайли ёш зобит ҳаммага ўртак эди. Скобелев энг мушкул ва хавфли топширикларни тиришчоклик ва уддабуронлик билан котириб бажарарди. Бошликлар унга тўла ишонар эдилар» (26—27-бетлар).

Бир одам. Икки хил киёфа. Икки хил талкин.

Кимга ишонган маъкул? Воқеаларнинг бевосита иштирокчилари, гувоҳлари бўлган чор зобитларигами ёки орадан юз йил вақт ўтгандан кейин афсона тўкиётган Б.

Костингами?! Инсоф ҳам керак-да!

Китобни ўқишда давом этамиз. Навбат Кўкон юришига келади. Махрам жанги тасвирида ҳам Скобелев жасоратларига ҳамду сано ўкилади. Хатто 20 минг тинч аҳолиси ўлдирилган Андижон киргини рус кўшинининг порлок галабаси деб таърифланади (29-бет).

Нима ҳам деймиз? Халklar ўртасидаги дўстлик, тотувлик, кардошлик хакида гап сотиш бошка-ю, амалий иш, оқибат бошка нарса экан-да! Ким билсин, собик СССРнинг парчаланиб кетишига ҳам айна шу нарса — сўз ва амалий ишнинг бошка-бошкалиги, хукмрон мафкура ҳамма ерда ЁЛГОН, АЛДОВ, ЗЎРАВОНЛИК, ТАЛОНЧИЛИК сиёсати олиб борганлиги, хақиқатдан кўрканлиги сабаб бўлгандир? Агар ёзувчида лоакал озгина виждон, халоллик бўлганда мазкур китобни ўқиган ўзбекнинг дилини огритиб, иззат-нафси, гурурини поймол қилиб қўямасмиканман, деган андишага борар эди. Йўк! Бундай нозик инсоний туйғулардан, афсуски, муаллиф махрум. Шунинг учун ҳам у конли Кўктепа жанги хакида гапирганда туркманлар нима учун Скобелевга «кўзи конли» деган лақаб қўйганлигига тушунмаганлигини айтиб, ажабланади. Холбуки, бунинг сабаби муаллиф «синчиклаб ўргандим» деб даъво қилган ҳужжатларда батафсил ёзиб қўйилган. Уларга ҳеч қандай қўшимча ёки изохнинг ҳожати йўк.

Шундай қилиб, ўзбек ва туркман халқларини шафқатсизларча қириб, тарихда ёмон ном қолдирган Скобелев Б. Костин талкинида даҳо инсонга, русларнинг миллий қахрамони, фаҳри ва ифтихорига айланади. Жўшиб кетган ёзувчи инқилобдан кейинги дастлабки йилларда (1918 йил 1 майда) Москвада ўрнатилган Скобелев хайкали бузиб ташлангани хакида кўз ёши тўкиб ёзади: «Киска, аммо порлок умрида Ватан учун муносиб хизмат қилган инсоннинг номи ўн йиллар мобайнида рус тарихидан чиқариб ташланди».

Мухтарам ёзувчи бу ерда ҳам янглишади. Скобелев — тарихий шахс. Тарих саҳифаларидан унинг номини ҳеч ким супуриб чиқариб ташлай олмайди. Бу — мумкин эмас. Туркистон халқлари учун у ёвузлик тимсоли бўлиб қолаверади. Худди Гитлер каби, Сталин каби.

Скобелевнинг хизматлари муносиб баҳоланмаяпти деб надомат чекадиганлар орасида, минг афсуски, машҳур ёзувчи, марҳум Валентин Пикуль ҳам бор эди. Адиб «Эслаб юришимиз лозим» номли тарихий лавҳасида «ок генерал» сиймосини ўзига хос тарзда мадҳ этади. У тарихчи олим В. Н. Масальский Скобелев хакида тадқиқот ёзиб, нашр этолмай юрганидан ажабланади. Ноширлар, қарангки, Скобелев Ўрта Осиёни забт этувчилардан бўлгани учун у ердаги жумҳуриятлар хафа бўлади, деб китобни чиқаришдан воз кечишган экан! Машҳур ёзувчи бу ходисани ўта адолатсизлик деб баҳолайди. Сабаби: чор Россияси томонидан Туркистоннинг босиб олиниши «прогрессив ходиса»! «Бу ҳеч қимми ажаблантирмайди, албатта,— деб ёзади В; Пикуль.— Агар Россия Ўрта Осиё воҳалари ва қишлоқларига ўз қўшинини қиририб, Қушқада мустаҳкамланиб олмаганда, у билан Англия мустамлакалари ўртасидаги чегара қайсидир узок манзилдан эмас, балки Оренбург атрофидан ўтган бўларди. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинишига доир сиёсий ва иқтисодий майлларни «Темир канцлерлар

жанги» номли романимда батафсил баён килган эдим, халигача бирон тарихчи менга эътироз билдиргани йўк.

Аслини олганда, инкилобдан 35 йил олдин ўлиб кетган Скобелевнинг Совет ҳукумати олдида қандай айби борлигини мен яхши тушунмайман. Шунга қарамай, айрим ҳадиксировчи ва кўрқок кимсалар ёзувчиларга:

— Яхшиси, Скобелев хакида ёзмаганинглар маъкул,— деб насиҳат қиладилар.

Биз эса кўркмай ёзаверамиз, сабаби, унинг номи биз учун Шереметев, Салтиков, Суворов ва Кутузов номлари каторида туради...»

Ёзувчи масалани мана шу тарзда кўндаланг қўяди. Унинг мавзуга «ўзига хос» «теран» ёндашуви ўз навбатида бизни ҳам хайратда қолдиради. Демак, Россия Ўрта Осиёни Англиядан кўрккани, чегара чизиги навроқдан ўтишини хоҳлагани учунгина босиб олган экан-да! Қаранг, ўта галати, ақл бовар қилмайдиган мантик! Машҳур тарихий романлар ёзган адиб бу гапларни айтганига ҳатто ишонинг ҳам қелмайди. Аммо на илож!

В. Пикулнинг «Хива, дарвозангни оч!» номли бошқа тарихий лавҳасида эса рус қўшинларига берилган қутилмаган таърифга дуч қеламиз:

«Рус аскарлари қақирилмаган жойга асло борган эмас. У фақат ўзини ҳалоскор деб қутганларнинг олдигагина борган.

У қозоқлар, туркманлар, ўзбеклар билан ҳеч қачон жанг қилмади. Рус аскарлари жазирама саҳроларда қезиб ўрта аср мустақидларини — хонлар, султонлар, бекларни — Темурланг қамонидан бери барҳанлар бағрига синғиб кетган бутун шарқона қазиллик ва ифлосликларни тахтдан ақдарди. Бизогир машаққатларга қидаб, Россияни қўқмиллатли буюқ мамлакатга айлантирган ақдодларимизни асло унутмаймиз!»

Ёзувчининг барча мулоҳазалари ва чегара ҳусусидаги ташвишлари ўринли деб ҳисоблай қолайлик. Унда Фарғонадаги қишлоқлар, шаҳарлар, туркман овуллариининг аёвсиз қалангани, ёндирилгани, қиргин қилинганини қандай баҳолаш қерак? Ўз қегарасини муқтаҳмалаш учун, оқодлик олиб қориш учун бутун-бутун ҳалқлар қонга қотириладими, йўқ қилинадими? Буни ақлатсизлик, қосқинчилиқ эмас, табиий ва ёунуний ҳодиса деб аташ мумқинми? Нега ҳурматли ёзувчи муаммонинг бу қомрни хакида ўйлашни хоҳламайди, хаёлига қелтирмайди?

Сабаби осон. Буюқ миллатчилиқ, ўз ҳалқи манфаатларидан бошқа ҳеч нарсани тан олмаслик, менсимаслик оғуси унинг бутун вужудига синғиб кетган. Шунинг учун у тарих хақиқати билан ҳисоблашмасдан, ўз нуқтаи назарини беписандлик билан тақдим этаве-ради. Аммо ёзувчи қанчалиқ ҳаракат қилмасин, унинг никоби қарибир йиртилиб кетди, хақиқий бақараси ўз-ўзидан қош бўлди. «Халқлар турмаси»га айланган Россия империяси тарих қаърига қўмилиб кетди, «қўқ миллатли ҳалқлар дўстлиги» никоби рстида унга меросхўр бўлиб қикқан СССР қанчалиқ парқаланганига, ҳудога шуқур, гувоҳ бўлиб турибмиз. Зўравонлик, қосқинчилиқ-қу узокка қормайди, аммо шўринг қургур маддохларга қийин. Уларнинг шармандаси қикиб, юзи қаро бўлиб қолаверар экан.

Тарих жумбоқлари бизни ҳамиша ўйга қолдиради.

М. Попов, Б. Қостин, В. Пиқулар учун Скобелев — тенги йўқ даҳо, шавқатли сарқарда. Булғорлар учун ҳалоскорлик рамзи.

Туркистон ҳалқлари учун эса ёвуз истилочи, муқтақид жаллод. Унинг қора қилмишлари шундай баҳолаш учун бизга қонуний ҳуқуқ беради. Бунга бутун тарих гувоҳ бўлиб, қирқираб йиглаб турибди. Бошига тушган қора қунлардан ҳамон қутула олмай, қон ва зардоб ютаётган она Туркистон қор жаллодларининг қонли жинойтларини ҳеч қачон қечирмайди.

Ортикбой Абдуллаев